

Питання української медієвістики

■ П. М. Сас (Київ)

ПОСОЛЬСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА (1620 р.)*

Перший прийом у Посольському приказі: дипломатичний церемоніал та декларації намірів

А що ж запорозькі послі? Яка доля насправді спіткала цих "воров", - як висловився про них Михайло Федорович, охоплений почуттям політичної дружби і любові до Джанібек-Прея? Справи їх були не такими вже й кепськими, як про це доповідали ханові з офіційної Москви. П. Одинець із членами запорозької посольської делегації щасливо добралися до столиці Московської держави і зустріли там досить шанобливе ставлення до себе з боку царської влади.

Невдовзі Михайло Федорович видав указ про прийом послів Війська Запорозького у Посольській палаті. Йдеться, власне, про Посольський приказ, що являв собою одну з найважливіших центральних установ Московського царства. Посольський приказ відав організацією зовнішніх зносин. Його діяльністю керував думний дяк, а формально очолював сам цар. До обов'язків посольських дяків входило, зокрема, приймати грамоти, що їх привозили з собою іноземні послі, а також вести з ними попередні переговори. У XVI ст. іноземних послів, які прибували до Москви, розміщували на особливих дворах. На початку XVII ст. у Китай-городі на Ільїнці для них був влаштований Посольський двір. Офіційний прийом послів супроводжувався помпезним церемоніалом і відбувався в кілька етапів. Спочатку цар давав послам урочисту аудієнцію і приймав від них вірчі грамоти. Через кілька днів відбувалася ще одна аудієнція, під час якої цар повідомляв послам, що для переговорів з ними він призначив кількох бояр. Прийоми у царя могли відбуватися по кілька разів, а на завершення їх влаштовувалася прощальна аудієнція²¹.

Отже, перший офіційний прийом послів Війська Запорозького відбувся 27 лютого (9 березня за н. ст.) у Посольській палаті. їх урочисто приймали глава Посольського приказу думний дяк Іван Грамотін та дяк Сава Романчуков. Цьому передувало запрошення запорожців до Посольської палати, передане через прикомандированого до них пристава - стрілецького сотника Якова Бескова. В його супроводі П. Одинець та інші члени запорозького посольства пішки попрямували до Кремля. На їх честь було вишикувано стрільців у чистому одязі і без зброї ("в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей")²⁵.

Як бачимо, до церемонії офіційної зустрічі запорозьких послів були залучені московські стрільці. Загалом, згідно з традиціями царського двору, що вирізнялися східною пишнотою церемоній та близькою до церковної обрядовістю, зустрічі іноземних посольств належало організовувати якнайпишніше. Урочистість та велелюдність зустрічі залежала як від рівня посольської делегації, так і ступеня зацікавленості московського уряду у зв'яз-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

ках з державою, яку ця делегація представляла. В подібних церемоніях, як-от під час зустрічі перського посольства на початку 40-х рр. XVII ст., іноді брали участь десятки тисяч людей ("И всего на встрече кизылбашсково посла было всяких людей 50 287 чел. Для посолсково ж приходу за городом и в городе по улицам до Большою Посольсково двора были московские стрельцы всех приказов, и пушкари, и затынщики, и посадские, и жилецкие всякие люди в цветном платье без ружья")²¹.

Зрозуміло, що на честь запорозької посольської делегації ніхто не збирався влаштовувати таке помпезне церемоніальне дійство. Більше того, кількома десятиліттями по тому козацьких послів приймали в Москві з більшими почестями. Наприклад, на відміну від П. Одинця, чигиринському полковнику Федору Вешняку, посланому 1649 р. гетьманом Богданом Хмельницьким на чолі посольства до царя Олексія Михайловича, не довелося йти на прийом пішки: прикріплений до українських послів пристав подав йому коня з царських стаєнь з сідлом та вуздечкою. Зі зброєю в руках, тобто правилами "великого чину" (церемонією посольського звичаю), був вишуканий і почесний стрій стрільців²¹.

Неважко здогадатися, що більша увага офіційної Москви до посольської місії Ф. Вешняка порівняно з посольством, очолюваним П. Одинцем, пояснювалася неоднаковою зацікавленістю царського уряду у відносинах з українськими козаками на початку 20-х рр. та наприкінці 40-х рр. XVII ст., тобто під час Національно-визвольної війни. Втім, хоча прибуття П. Одинця та його товаришів на дипломатичний прийом і було порівняно скромним, однак воно відбулося в межах церемонії зустрічі, що символізувала посольські почесті. А це свідчило про те, що в столиці Московської держави Військо Запорозьке сприймали як досить важливого політичного контрагента.

Прийом запорозької посольської делегації у Посольській палаті розпочався з етикетних люб'язностей, що прозвучали з уст І. Грамотіна: він розпитував запорожців про дорогу до Москви й умови їхнього облаштування в столиці. Потім дяки звернулися до актуальної конкретики дипломатичного прийому. Вони заявили, що цар дізнався про посольство до нього Війська Запорозького із "кримськими язиками" та пропуск його до Москви з донесення своїх путивльських воевод. П. Одинцю та його товаришам було запропоновано публічно засвідчити мету свого посольства, а також розповісти про обставини останнього походу козаків проти татар, вбачаючи в ньому причинний зв'язок з теперішньою посольською місією запорожців.

Від запорозької делегації слово взяв П. Одинець. У своїй посольській промові він, серед іншого, зазначив: "Прислали их все Запорожское войско, гетман Саадачной с товарищи бити челом государю, объявляя свою службу, что они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и вь их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили. А ныне они по тому же служат великому государю, ходили из Запорога на крымские улусы"²⁸.

Наведений фрагмент посольської промови П. Одинця переконує, що оратор строго дотримувався концепту козацької служби цареві, який визначився в адресованому Михайлу Федоровичу листі Війська Запорозького. Тобто, П. Одинець у своєму виступі означив політичну орієнтацію запорозьких козаків, спрямовану на формальне підданство цареві на ґрунті виконання ними лицарської (військової) служби, за яку належить певне монарше жалювання.

В його промові можна вирізнити такі ключові тези: а) служба Війська Запорозького московському цареві освячена давньою традицією; б) запорожці підтверджують свою готовність і надалі дотримуватися цієї традиції; в) власне кажучи, вони вже виконують таку службу, що має антикримську спрямованість і потребує відповідної винагороди: "И с тою службою и сь языки при-

сланы оне к государю, и в том волен Бог да царское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того, а они всеми головами своими хотят служить его царскому величеству, и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят"²->.

Прикметно, що аналогічну політико-правову формулу служби цареві, у тому числі посилаючись на традиції козацьких предків, експлуатував на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький задля військового і політичного зближення з російським царем. Виразний сигнал у цьому напрямку, причому із застосуванням напрацьованого раніше запорозькою дипломатією ідейного інструментарію у сфері взаємин з московськими царями, гетьман подав Олексію Михайловичу після Корсунської битви 1648 р. Зокрема, це добре видно з його листа до севського воєводи Зам'ятні Леонтєва, до якого він звернувся з проханням, щоб той "быль ласковымъ приятелемъ Войску Запорозьскому, намъ, слугамъ своимъ, и до царя его милости Алексия Михайловича, светила руского, милостивою заступою быть изволилъ, чтобы о насъ, слугахъ своихъ, в'кдаль. А мы, какъ издавна предки наши Войска Запорозьского царю его милости всякую добротинность чинили, и Нвiiii на томъ стоимъ"³⁰.

Можна помітити, що у змістовому відношенні даний текстуальний уривок генетично пов'язаний із засадничими принципами політичної моделі служби цареві, на яку спиралося посольство на чолі з П. Одином у 1620 р. Йдеться про те, що в листі до севського воєводи З. Леонтєва гетьман наголосив на ролі козаків як діючих монарших слугах; обґрунтував їхню царську службу покликами на відповідну практику запорозьких предків; підтвердив вірність Війська Запорозького саме такому політичному курсу. В цьому зв'язку не зайвим буде взяти до уваги слушне спостереження В. Смолія та В. Степанкова, що в той час Б. Хмельницький не шукав царського підданства ні для України, ні для Війська Запорозького⁵¹.

Як вище зазначалося, у посольській промові П. Одиця перед думними дяками тема служби запорозьців цареві прямо пов'язувалася з поняттям царського жалування. Навряд чи можна сумніватися в тому, що під останнім керівник посольства Війська Запорозького розумів щось інше, ніж звичну для козаків матеріальну винагороду за воєнну службу у вигляді грошей та сукна. Так само, до речі, на початку Національно-визвольної війни дивився на царське жалування Б. Хмельницький, який клопотався про "государеве грошове жалування" для козаків. Щоправда, в його більш пізніх документах поняття царського жалування могло мати інше забарвлення. Наприклад, у листі до боярина Бориса Морозова (1651) гетьман просив свого адресата, "чтобы еси заступити за насъ до его царского величества изволилъ, чтобы его царское величество насъ изъ жалованья своего царского не выпускалъ, понеже мы становимся всегда слугами его царскому величеству. Желаемъ того, чтобы онъ, яко православный христианский царь, на век земли государствоваль"⁵².

Взявши до уваги політичний контекст, у якому в даному випадку вжито поняття "царське жалування", правомірно вирізнити такі його змістові значення: царська ласка у широкому розумінні, політична протекція. Втім, таке тлумачення вислову "царське жалування" виходило за межі понятійного апарату, яким оперували запорозькі послы в Москві 1620 р.

Тема міжнародних стосунків Речі Посполитої. Довкола православного конфесійного питання в Україні

Тим часом прийом у Посольському приказі П. Одиця та інших послів Війська Запорозького тривав далі. Вислухавши заяву П. Одиця щодо мети очолюваного ним посольства, а також його розповідь про похід на кримські улуси, І. Грамотін схвалив прагнення козаків служити цареві й пообіцяв до-

повісти про результати своєї зустрічі із запорожцями. Попутно він окреслив подальшу процедуру розгляду ініційованих запорозьким посольством питань у вищих владних інстанціях Московської держави. За його словами виходило, що стосовно цього бояри зроблять подання цареві, на підставі якого той прийме остаточне рішення. Далі П. Грамотін перевів розмову з П. Одинцем та його товаришами в інше русло. Його цікавили стосунки польського короля з турецьким султаном, папою римським, німецьким імператором, а також чутки про те, що Сигізмунд III "на их веру хочет наступити", і наскільки вони правдиві.

Запорозькі послы ухилилися від відповіді на запитання про стосунки короля з німецьким імператором і папою, посилаючись на те, що "от них тот край отдален". Що ж до польсько-турецьких відносин, то вони оцінили їх як мирні. Причому особливо наголосили, що хоча козакам заборонено робити морські виправи проти Туреччини з Дніпра, однак ця заборона не поширюється на подібні напади з малих річок, а також походи проти Кримського ханства - так запорозькі послы тлумачили Роставицьку угоду 1619 р. Висловлене І. Грамотіним припущення про замах польського короля на віру вони не підтвердили ("Посяганья на них от польского короля никоторово не бывало") М.

На думку П. Куліша - першого публікатора документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до царя, той факт, що козацькі послы нічого не сказали думному дякові про релігійні утиски православних в Україні та Білорусії, свідчить про їхню байдужість до інтересів православ'я. У цьому зв'язку він зазначив: "Якщо б роздратування ченців, священників, міщан та дрібної української шляхти проти уніатської ієрархії було спільним почуттям козацького війська, то представники його у Москві мали б добру нагоду засвідчити себе християнськими воїнами, повідомивши хоч яку-небудь сенсацію на користь релігії, гнаної католицьким урядом. Однак козаки, пропонуючи царю свої послуги, жодним словом не натякнули на своє різновір'я з королівським урядом" ¹⁶.

Категоричний висновок П. Куліша про конфесійну індиферентність запорозьких козаків не можна прийняти. Його спростовують проправославні політичні позиції та орієнтації запорожців, що спостерігалися як до, так і після посольства Війська Запорозького 1620 р. до царя. Як у такому разі бути із зверненою до думного дяка фразою П. Одинця про те, що "замаху на них від польського короля ніякого не було"? Спробуємо пояснити її, виходячи з конкретики політичного діалогу І. Грамотіна з П. Одинцем, а також з урахуванням деяких опосередкованих фактів, що могли тоді вплинути на козацьких дипломатів. Насамперед подивимося на змістове навантаження запитання, адресованого І. Грамотіним своїм співрозмовникам: "Здесь, в Российском государстве слух был понесся, что польской Жигимонт король учинился с турским в миру и в дружбе, а на их веру хочет наступити, и они б про то объявили, как король польской ныне с турским и с папою, цесарем. И на веру от них какова посяганья нету ль" ¹⁷.

З наведеного уривка неважко зрозуміти, що "наступ" на віру стосувався Сигізмунда III, тоді як "замах" ("посяганье") на віру проектувався на "них", тобто, за формальною логікою, - усіх перелічених у тексті світських володарів, а також папу римського. Відповідь запорозьких послів на запитання І. Грамотіна була позбавлена віросповідної термінології і прямих покликів на конфесійну тему. Ії. Одинець, який, вірогідно, особисто давав пояснення думному дякові, по суті зредукував його запитання про віру до одного аспекту, а саме — "замаху на них з боку польського короля". Інакше кажучи, він не сприйняв запитання І. Грамотіна як таке, що стосується антиправославної політики польського уряду в широкому розумінні або, приміром, спільних дій у цьому напрямку короля та папи. Фактично це запитання звелося для

П. Одинця приблизно до такого формулювання: "Чи польський король замірявся завдати удар по козаках?".

Як зазначалося, запорозькі послы визнали необгрунтованою таку постановку питання. Для П. Одинця як особи, наближеної до гетьмана П. Сагайдачного, подібна відповідь була цілком логічною, адже керівник запорозького посольства, втім, як і його рядові члени, безперечно, претендували на місце у реєстровому війську, а тому не вбачали особисто для себе великої трагедії в проведенні польським урядом Роставицької комісії - єдиної події, що в контексті сприйнятого П. Одинцем запитання могла бути трактована як "наступ" або "замах" на запорожців. Зрозуміло, що при виконанні посольської місії особисті мотиви не могли бути визначальними для П. Одинця та його товаришів. Козацькі послы мусили керуватися виробленими колективно запорозькою спільнотою політичними підходами. Недарма БОНІ наголосили на пункті Роставицької угоди, згідно з яким захищалися зовнішньополітичні інтереси Війська Запорозького (дозвіл їм на морські походи з малих річок проти Туреччини, а також походи проти Криму), з чого, до речі, можна було вивести певний аргумент на користь позитивної оцінки стосунків козаків із польським королем.

Можливо, політика польського уряду щодо Православної церкви та конфесійних прав православних у Речі Посполитій була бездоганною, через що запорозькі послы і не висловили до неї ніяких претензій? Справді, пов'язані з цією темою офіційні декларації польської влади позірно вирізнялися конструктивністю. Принаймні це стосувалося прийнятої на вальному сеймі 1618 р. постанови "Про грецьку релігію". В цьому документі зазначалося, що "повним заспокоєнням грецької релігії" займеться черговий сейм (на екстраординарному сеймі 1619 р. це питання не розглядалося), а до його скликання, запевняли учасники сейму, "духовни: і світських людей грецької релігії залишаємо у спокої, при вільному і звичайному богослужінні, щодо якого не повинно бути примусу і правного притягнення"³⁶.

Навряд чи подібні сеймові заклинання, які за прикметним збігом обставин з'явилися саме в той час, коли Річ Посполита мала нагальну потребу в козацькому війську у зв'язку з польсько-московською війною 1617-1618 рр., могли істотно вплинути на запорозьких послів. Їхню політичну наївність не варто перебільшувати. І хоча відповідь П. Одинця на поставлені І. Грамотінім запитання з політико-конфесійним ухилом виглядає експромтом, вочевидь, вона необхідно мусила бути пов'язана з настановами, які послы отримали перед від'їздом до Москви від політичних провідників Війська Запорозького. Тим більше, що церковно-релігійні проблеми явно стукалися у двері запорозьких політиків напередодні радикального організаційного оновлення українсько-білоруської Православної церкви, яке відбулося 1620 р.

Можна стверджувати, що восени 1619 р. у церковних, а також світських політично активних колах українського суспільства визрів твердий намір відновити ієрархію українсько-білоруської Православної церкви. Розпочалася політична підготовка до цього акту, про що можна судити з одного прикметного документа, виявленого нами в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Йдеться про складену в Києві на початку листопада 1619 р. православними церковними і світськими особами петицію, автори якої через посередництво новопризначеного київського воєводи Томаша Замойського* хотіли донести зміст документа до короля, сенату та "Речі Посполитої".

Цей документ присвячено темі відновлення православної церковної ієрархії. В ньому наголошено на фактах релігійних утисків та порушення конфесійних прав православних у Речі Посполитій, насамперед на тому, що польський король по суті не дає свого дозволу на висвячення константинопольським патріархом київського митрополита.

Тим часом, як зазначалось у петиції, такий стан речей суперечить церковним канонам і постановам. Заборона політика Сигізмунда III стосовно

православної конфесії йде врозріз з освяченою віками вітчизняною церковно-релігійною практикою. Вона порушує права та привілеї української шляхти, на дотримання яких присягали свого часу польські королі ("що нам діється всупереч духовним канонам і постановам, а також супроти посполитому праву, привілеям і конституціям, які нам служать і стверджені присягами славної пам'яті польських королів та довготривалим і спокійним володінням упродовж шістьсот літ").

Виходячи з цього, а також зважаючи на відповідні сеймові обіцянки православним шляхтичам, автори петиції висували перед політичним режимом Речі Посполитої вимогу дозволити православним на основі синодальних актів самостійно обирати митрополита та єпископів: "Щоб нам, згідно з нашими правами, звичаєм і давньою [практикою] вживання, а також сеймовими обіцянками, дозволено було мати митрополита і наших старших через нашу елекцію відповідно до синодальних актів"¹⁷.

Таким чином, спираючись на аргументацію, почерпнуту зі сфери канонічного церковного права, церковно-релігійну традицію, що набула моральної сили "старовини", а також права і привілеї шляхетського стану, автори петиції чітко означили свої політичні та правові прерогативи щодо обрання кандидатів на київського митрополита і єпископів. Їх належало висвячувати за канонічними правами Православної церкви. Щодо цього впадає в очі одна прикметна деталь. У петиції не зроблено якогось застереження стосовно того, що рукопокладення в сан митрополита та єпископів конче мало бути проведене константинопольським патріархом.

А тим часом в Москві перебував впливовий ієрарх Східної церкви - єрусалимський патріарх Феофан III. У червні 1619 р. він взяв участь у нареченні та висвяченні в патріарха московського Філарета (в миру Федора) Микитовича Романова (реального співправителя свого царственного сина Михайла Федоровича), який хотів надати цій церемонії схожість із царським вінчанням¹⁸.

Про таку місію патріарха Феофана у Московській державі, безперечно, знали в Україні, в тому числі й автори петиції, написаної 3 листопада 1619 р. Її адресованої до владної верхівки Речі Посполитої. Навряд чи можна сумніватися в тому, що вони і собі хотіли скористатися допомогою єрусалимського патріарха, яка їм потрібна була у справі відновлення ієрархічної структури українсько-білоруської Православної церкви.

Якщо таке припущення вірне, то логічно виникає запитання: хто був причетним до написання зазначеної петиції? Відповідь на нього дасть можливість визначити політико-організаційне ядро руху за відновлення православної церковної ієрархії. Можна буде спробувати з'ясувати і те, в якій проекції щодо цього ядра перебували провідники Війська Запорозького. Світло на це може пролити інформація, що міститься в заключній фразі даного документа. Отже, звертаючись до київського воєводи (очікуваного посередника між православними колами, які стояли за петицією і польським королем, та іншими центральними інститутами політичної системи Речі Посполитої), автори відомого нам звернення позначили себе так: "Вашої вельможності, нашого милостивого пана, безустанні богомольці і найнижчі слуги. Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної церкви підпорядкування святого отця константинопольського патріарха"^{17-К}

Вжитий у наведеній фразі визначник "безустанні богомольці" (*bogomodl-su ustawicznі*) вказує на те, що текст петиції написаний особою, яка представляла київське духовенство. Хто ж міг бути цією особою? Можна впевнено стверджувати, що це був перший ректор Київської братської школи Іван Борецький, який 1619 р. прийняв чернечий постриг під ім'ям Іова і став ігуменом Київського Свято-Михайлівського монастиря. На чому ґрунтується така впевненість? По-перше, Іов Борецький часто завершував свої вислови на кшталт

"покірно доброзичливий богомолець", "вірnodоброзичливий богомолець", "безустанний богомолець", а по-друге, що головне, наявні в цих листах автографи Іова Борецького ідентичні з підписом, поставленим під текстом петиції від листопада 1619 р.⁴⁰

Ще одним ключовим соціально-становим визначником, наявним у кінці петиції від 3 листопада 1619 р., був термін "обивателі" (польськ. *obywateł* - громадянин). У тогочасних документах він служив для позначення представників шляхетського стану. Це добре видно, приміром, з фрагмента вступного протоколу універсалу київського воєводи Т. Замойського (1627) до шляхетства Київщини: "Усім людям шляхетського стану, обивателям Київського воєводства"⁴¹. Поняття "вільний обиватель" було тотожне поняттям "вільний поляк", "вільний шляхтич" і несло в собі змістове навантаження, пов'язане з шляхетськими релігійними вольностями⁴².

Таким чином, восени 1619 р. роль ідейного натхненника та організатора політично забарвленого руху православного духовенства і шляхти за відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської Православної церкви взяв на себе Іов Борецький. Те, що він назвав подавцями петиції від 3 листопада представників шляхетського стану, було продуманим політичним кроком. Адже саме шляхетські скарги, а також т.зв. егзорбітанції - вимоги до короля щодо дотримання ним правових норм та зобов'язань, мали найбільшу вагу для влади Речі Посполитої. Водночас Іов Борецький представляв політичні позиції стосовно православної конфесії не лише духовенства і шляхти, а й інших станів українського суспільства. Показовим тут є те, що, звертаючись із проханням до Т.Замойського донести зміст петиції до короля, сенату та всього шляхетського загалу Речі Посполитої, він наголошував на важливості посередництва київського воєводи для "тутешніх обивателів духовного і світського станів", а також "посполитого руського народу"⁴³.

Звідси напрашується висновок, що, крім представників православного духовенства і шляхти, рух за відновлення православної церковної ієрархії підтримували принаймні київські міщани - найактивніше ті з них, які були членами Київського Богоявленського братства. Осторонь цього руху не могли стояти і козаки. На той час вони набули певного досвіду практичної підтримки Православної церкви. Причому козаки вирізнялися своїм радикалізмом, їхня участь у міжконфесійній боротьбі в Україні виявилася позначеною таким крайнім проявом релігійної ворожнечі, як убивство ними 1618 р. намісника київського уніатського митрополита Антонія Грекова.

Можна вважати безсумнівним, що ідею відновлення православної церковної ієрархії поділяв П. Сагайдачний. Це доводить уся його політична поведінка з моменту приїзду в Україну 1620 р. ерусалимського патріарха Феофана. Звісно, що вона не могла бути спонтанною і відірваною від місцевих релігійно-внутрішньоцерковного життя. Як мінімум П. Сагайдачний у своїй конфесійній політиці робив поправку на політичні позиції тих проправославних представників політичних кіл в Україні, котрі стояли за петицією від 3 листопада 1619 р. Не виключено, що і сам запорозький гетьман мав причетність до появи цього документа. Адже у нього загалом було цілком достатньо часу (понад два тижні), щоб після укладення Роставицької угоди прибути на початок листопада до Києва, а потім встигнути організувати похід запорозького війська на кримські улуси в другій половині того ж місяця.

Втім, у даному випадку важливою є не стільки можлива особиста участь П. Сагайдачного у підготовці петиції від 3 листопада, як те, що Іов Борецький, напевне, зустрічався з ним напередодні від'їзду запорозьких послів до Москви. Вочевидь, вони обговорювали між собою плани залучення ерусалимського патріарха до справи відновлення православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії.

Опосередковане свідчення про цю зустріч ігумена Київського Свято-Михайлівського монастиря із запорозьким гетьманом міститься у "Протестації"

від 28 квітня 1621 р. (одним з її авторів був Іов Борецький). Спростовуючи звинувачення у шпигунстві на користь Туреччини, які польська влада висувала на адресу патріарха Феофана, Іов Борецький писав: "В один час і в один рік у Москві і патріарх, і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося".

Ця фраза наштовхує на таку думку: якби єрусалимський патріарх насправді був турецьким шпигуном, він неодмінно відповідним чином вплинув би на запорозьких послів у Москві. Оскільки цього не сталося, як і нічого іншого, що викривало б Феофана III як таємного турецького агента, то це доводить його невинуватість. Розвиваючи подібну аргументацію, Іов Борецький вибудовував ще одну логічну схему: для завербованого турецьким урядом патріарха-шпигуна на передньому плані мала бути підривна агітація серед запорожців. Для неї він мав широкі можливості як у Москві, в якій він перебував разом із козацькими послами, так і в Україні, бо "і в Києві, і в Терехтемирові рік він без кількох тижнів прожив". Тим часом жодних слідів такої агітації на практиці не виявлено, навпаки, запорожці "за наказом королівським на війну з турком ідуть, впроваджені із Запорожжя його милістю паном секретарем Обалковським"⁴⁴.

Таким чином, розглядаючи фразу "В один час і в один рік у Москві і патріарх, і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося" у загальному змістовому контексті уривку, в якому вона вжита, а також враховуючи політико-конфесійну ситуацію, що склалася в Україні восени 1619 р., можна дійти таких висновків. Пильний інтерес Іова Борецького до відправленого у Москву запорозького посольства, безперечно, зумовлювався перебуванням там єрусалимського патріарха. А це виразно сигналізує про те, що лідер руху православних за відновлення церковної ієрархії в Україні та Білорусії конче мусив зустрітись з представниками Війська Запорозького напередодні відбуття П. Одиця з посольською місією до московського царя. Не виключено, що свято-михайлівський ігумен передав Феофану III якесь своє усне чи письмове послання через козацьких послів.

У "Протестації" Іов Борецький виходив з того, що патріарх Феофан контактував у Москві з послами Війська Запорозького. Адже лише за цієї умови набував доказової сили аргумент Іова Борецького про безпідставність звинувачення єрусалимського патріарха у шпигунстві на користь турків, тобто, згідно з наявною в "Протестації" версією, Феофан III по суті мав "алібі", якщо зустрічаючись із козацькими послами в Москві, він не схилив їх до ворожої зради; якщо ж козаки з ним там не зустрічалися, то єрусалимський патріарх у цьому разі позбавлявся нагоди очиститися від підозр у шпигунстві.

Отже, існують усі підстави стверджувати, що у Війську Запорозькому, як і в православних церковних колах в Україні, не лише знали про перебування єрусалимського патріарха в Москві у 1619 - на початку 1620 р., а й плекали щодо Феофана III далекосяжні плани. А проте в документах, якими мали керуватися П. Одинець та інші члени козацького посольства, конфесійні питання не фігурували. Йдеться насамперед про лист Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, зміст якого нам відомий.

Слід зазначити, що й посольська інструкція орієнтувала запорозьких послів на фігуру замовчування конфесійних тем. Адже на прямі запитання думного дяка стосовно "наступу" та "замаху" на віру П. Одиця фактично ухилився від відповіді, наполягаючи, що на козаків не було "замаху" з боку короля. Водночас там, де цього вимагали інтереси Війська Запорозького, він використовував запитання І. Грамотіна як привід для цілеспрямованого поширення політично вигідної для козаків інформації. Так, задовольняючи цікавість свого співрозмовника щодо польсько-турецького примирення, П. Одинець зосередив увагу на дотичних до цієї тематики, однак вельми чутливих для козаків аспектах, пов'язаних з їхніми походами проти турків і татар.

Подібна дипломатична тактика інформаційних маніпуляцій зумовлюва-

лася не якимись суб'єктивними міркуваннями та уподобаннями П. Одинця, а строгим виконанням ним приписів запорозького посольського чину. Наочною ілюстрацією стосовно цього може служити посольська інструкція Війська Запорозького - "Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домагатися від їхніх милостей панів комісарів". У даному документі, що виник під час укладення польсько-козацької Куруківської угоди 1625 р., наголошувалося, зокрема, на такому дипломатичному правилі: "І старший наш, [і] посол на яку-небудь справу обираються за згодою всього Війська й мусять чинити те, що їм накаже Військо"¹¹

Отже, Військо Запорозьке вимагало від своїх послів безумовного дотримання конкретних положень посольської програми, що відображала колективну волю запорозької спільноти. Самодіяльність у цій справі не схвалювалася - на винних чекало суворе покарання. Звідси випливає, що досвідчений козацький дипломат П. Одинець та члени очолюваного ним посольства до царя у 1620 р. не могли дозволити собі вільні імпровізації стосовно такого важливого питання, як становище Православної церкви у Речі Посполитій.

У цьому зв'язку можна лише гадати, чому П. Сагайдачний та інші реально причетні до формування політичних позицій Війська Запорозького особи не захотіли порушувати це питання через запорозьких послів у Москві. Можливо, вони остерігалися бурхливої негативної реакції польського уряду, що перекреслила б таємні плани тих православних церковних і світських кіл в Україні, які хотіли відновити ієрархію Православної церкви. Не виключено, що тісно пов'язані із запорожцями українські церковні діячі, наприклад, Іов Борецький, побоювались, що втручання Михайла Федоровича (на якого великий вплив справляв його батько - московський патріарх Філарет) налаштує Феофана III на непоступливість у справі хіротонії митрополита та єпископів українсько-білоруської Православної церкви і призведе в кінцевому підсумку лише до підпорядкування останньої Московській патріархії. Зрозуміло, що могли бути й інші причини, які спонукали запорозьких політиків дистанціюватися від втручання царя у церковні справи в Україні.

Нам невідомі деталі аудієнції, яку дав Феофан III П. Одинцю і, можливо, ще комусь із членів запорозького посольства. Проте її політична значущість цілком очевидна, адже в її ході принаймні контурно було окреслене предметне поле для майбутнього діалогу патріарха з представниками православних кіл України, які виступали за відновлення церковної ієрархії. Вірогідно, що в ході контактів запорожців з Феофаном III обговорювалися також деякі "технічні" деталі його очікуваного приїзду в Україну, де безпеку його перебування реально могли забезпечувати саме козаки. З певністю можна судити про те, що П. Одинець і підпорядковані йому запорозькі дипломати збирали інформацію стосовно перебування єрусалимського патріарха в Москві, у тому числі про його найближчі плани. Судячи з цього, вони знайшли спосіб передати цю інформацію П. Сагайдачному ще до свого повернення з Московського царства. В усякому разі запорозький гетьман був обізнаний з термінами прибуття Феофана III в Україну і в березні взяв участь у його почесній зустрічі в Києві.

Посольський побут запорожців у Москві. Посольські подарунки царя

Завершуючи прийом запорозьких послів, І. Грамотін оголосив про призначення для них царського утримання на час їхнього перебування в Москві. У московській дипломатичній практиці це було далеко не "технічне" питання. Адже така хлібосольність прямо пропорційно залежала від політичної зацікавленості царя у своїх чолобитчиках-іноземцях. Витрати на харчування, корм коням, опалення приміщень, царське жалування грошима і хутром ретельно фіксували приказні дяки, розписуючи їх, згідно з ієрархічною гра-

дацією осіб, які претендували на "государево жалованье, поденной корм", "государево жалованье, в стола место корм". В подальшому царські урядовці спиралися на ці записи з тим, щоб відповідним чином "розсадити" охочих до казенних харчів за уявним царським столом.

На жаль, у джерелах не збереглося конкретних відомостей, що саме перепало П. Одинцю та його товаришам з царського стола. Водночас справа з цим не є безнадійною і загалом можна скласти приблизне уявлення про побут заporожців у Москві в статусі послів до царя. У цьому певною мірою можуть прислужитися документи, що проливають світло на те, як у столиці влаштувалися інші царські чолобитчики - вихідці з України. У цьому зв'язку скористаємося документальними свідченнями, щоправда, більш пізнього часу порівняно з 1620 р. (однак такими, що вкладаються у межі діахронії), про "государеве жалування" для царських прохачів з числа духовенства, а також козацьких послів.

Як свідчать джерела, на початку 40-х рр. XVII ст. для ченців і представників білого духовенства це жалування призначалося за певною ієрархічною шкалою. Найбільший "поденний харч і питво" у Москві давали архімандритам та ігуменам. Він становив на особу 2 алтини (алтин - мідна монета, що дорівнювала 3 копійкам), 2 кухлі меду, 2 кухлі пива, а також 2 вози дров на тиждень на увесь почет архімандритів та ігуменів. Найменшим харчем і питвом мусили вдовольнятися монастирські служники - на них виділялося по 5 денег (деньга - срібна монета, що дорівнювала 0,5 копійки), та інші незначні особи із супроводу "государевих богомольців", які одержували лише по 4 денги і кухлю пива^м.

На практиці норми утримання для духовних осіб з України нерідко були ще меншими, це дало привід наміснику київського митрополита Петра Могили старцю Києво-Печерської лаври Ігнатію не лише нарікати на те, що від таких царських харчів не станеш ситим, а й благодати Михайла Федоровича про порятунок від голодної смерті і холоду ("зд'єсь на Москві помираемъ голодною смертю; да дровъ, государъ, намъ указано зд'єсь всего по два возы на неделю, и тыми, государъ, дровами намъ пронятця о четырехъ топляхъ н'бчимъ")^л.

З цілком зрозумілих причин такий царський "поденний харч" не можна назвати щедрим. Тим часом ритуалізований його варіант ґрунтувався на демонстративно надмірному трапезуванні і був націлений на те, щоб засвідчити, з одного боку, велич, блиск і багатство царського двору, а з іншого, - монаршу прихильність до персон, в яких цар мав зацікавленість. Подібного "жаловання в стола место" свого часу удостоївся посол Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича чигиринський полковник Ф. Вишняк. На відміну від старця Ігнатія та інших киево-печерських ченців йому скаржитися на голод у Москві не доводилося. Принаймні в день представлення цареві посол міг наїстися досхочу, адже йому запропонували "змісний калач на півтори лопатки", блюдо чорної ікри, парового ляща (або стерлядь), кусок білого рибаця, блюдо ухи із свіжої риби, по куску білужини і сьомжини, "щуку колодку". Ф. Вешняку було чим вгамувати й спрагу після рибних страв: йому подали по два кухлі "подвійного" вина, "романії", рейнського вина, вишневого (або малинового) меду, піввідра паточного меду, відро цідженого меду, два відра доброго пива^{лк}.

Подібні надмірності щодо забезпечення іноземних послів продовольством у Москві не були дивиною. Іноді встановлене для послів утримання вдесятеро перевищувало їхні реальні потреби, причому, згідно з московським дипломатичним етикетом, "корм" (продовольство) видавався натурою, оскільки побутувала думка, що отримувати гроші на харчування принизливо. Прикметно, що визначені для послів із Речі Посполитої норми "корму" служили орієнтиром для постачання продовольством інших іноземних послів^{л9}.

Якими ж були гастрономічні перспективи у Москві П. Одинця та його посольського почту, адже стосовно іноземців-візитерів до царя там діяв принцип "по Сеньке и шапка"? Можна стверджувати, що призначене для них матеріальне утримання не виходило за межі загальноприйнятих для московської дипломатичної практики норм "корму", встановлених для іноземних послів. На це вказує той факт, що під час прийому П. Одинця та його товаришів у Посольському приказі і Боярській думі при повідомленні про призначене для них посольське утримання незмінно звучала формула "государево жалованье, в стола место корм", яка застосовувалася до послів, котрим при московському дворі засвідчували належну шану, приміром, посольської делегації на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком⁵⁰.

У цьому можна вбачати особливий знак прихильності царя Михайла Федоровича до послів Війська Запорозького. Адже з прибулими до Москви іноземцями, які не викликали у царського уряду надто великого інтересу, як правило, особливо не церемонилися. Це добре видно з прохолодного прийому, з яким зіткнулися в столиці Московської держави києво-печерські ченці, очолювані старцем Ігнатієм. їм призначили непрестижний за тамтешніми уявленнями "поденний корм" грошима, а також лише в день їхнього приїзду в авральному порядку підшукали для них приміщення на Кизилбашському (Перському) купецькому дворі, нашвидкоруч відремонтувавши в ньому груби¹⁵¹.

Згідно з тогочасною дипломатичною практикою, перед відправкою послів додому їх обдаровували. Свою посольську винагороду отримали й очолювані П. Одинцем запорожці. Цар Михайло Федорович видав указ, за яким П. Одинець отримав у рахунок "государева жалованья" лисячу шапку за 4 рублі, "доброу" камку - візерункову шовкову тканину, ткану золотом або сріблом, "доброго" гатунку сукно ("лундыш"). Семи "лутчим" членам запорозького посольства перепало по лисячій шапці за 2,5 рублі, "доброму" сукну і тафті - шовковій тканині з полотняними вставками. Решті козакам дали по лисячій шапці за півтора рубля та "доброму" сукну⁵¹.

Така винагорода запорозьким послам була радше символічною, якщо порівняти її з тими багатими дарунками, що їх отримували інші послы та різні царські прохачі. Наприклад, у 1640 р. племінник колишнього київського православно митрополита Іова Борецького Ілля Борецький, окрім іншого, виклопотав собі у Михайла Федоровича сорок соболів ціною в 25 рублів⁵³.

Порівняно мала винагорода, яку отримали запорозькі послы (причому на фоні досить шанобливого ставлення до них московської влади), пояснювалася політичним прагматизмом дарувальника. Судячи з усього, уряд Михайла Федоровича волів тримати певну політичну дистанцію при зближенні з Військом Запорозьким. Не в останню чергу це пояснювалося як оглядкою офіційної Москви на позицію кримського хана, так і відсутністю у неї твердої впевненості в надійності запорожців у ролі "царських слуг". Цар вирішив запусити пробну кулю - надати Війську Запорозькому так зване "легке" жалювання. Йшлося загалом про невелику за розміром (однак значущу за політичним підтекстом) разову грошову виплату. Очевидно, з прив'язкою до її "легкої" форми й були підібрані "легкі" подарунки для П. Одинця та інших членів запорозького посольства.

Що ж до суми царського жалювання всьому Війську Запорозькому, то Михайло Федорович відлічив для нього 300 рублів. Причому розставання з грошима на користь козаків далось йому нелегко: у чорновому варіанті царської грамоти початково фігурувала сума 200 рублів, яку після коливань вирішено було збільшити наполовину. Втім, і трьохсотрубльове жалювання, що в кінцевому підсумку перепало запорожцям від царських щедрот, не могло істотно поліпшити їхнє матеріальне становище. За тогочасними московськими цінами його вистачило б на придбання 75 дорогих лисячих шапок або 200 лисячих шапок посередньої якості, що в розрахунку на всіх козаків Війська Запорозького було явно малувато.

Показово, що служба князя Д. Пожарського - одного з основних фігурантів на переговорах із запорозькими послами в 1620 р., обходилася царському урядові дорожче, ніж виплачене ним жалування на все Військо Запорозьке. Принаймні про це можна судити за даними, які є в розпорядженні дослідників за 1633 р. Тоді цей князь "для смоленские службы" отримав річний оклад у 400 рублів (за цю ж службу боярину князю Дмитру Черкаському був визначений оклад у 600 рублів), а послані в його полк піддяді з різних приказів, тобто невоєнні служилі люди, мали оклад від 7 до 22 рублів, що також помітно перевищувало вартість посольських подарунків, отриманих у Москві членами посольської делегації на чолі з П. Одинцем. Однак у даному випадку важливою була не конкретна сума жалування, а факт його виплати запорожцям. Адже це політично закріплювало їхні відносини з царем у формі військової служби монарху.

Прийом у боярській думі

Посольська місія П. Одинця та його товаришів не вичерпувалася їхнім візитом до Посольської палати. Московська влада влаштувала цей урочистий прийом, щоб подати Війську Запорозькому виразний сигнал своєї політичної прихильності, а також задля попереднього з'ясування намірів запорозьких послів (П. Одинець вручив тоді І. Грамотіну листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича) та збору від них певної воєнно-політичної інформації. А проте на запорожців чекали нові, не менш значущі знаки уваги з боку офіційної Москви: їх прийняли також у Боярській думі - вищій державній установі Московського царства.

Думними чинами були в ті часи бояри, окольничі, думні дворяни, а також думні дяки. Останні відігравали дедалі більшу роль у поточній діяльності Думи, займаючись головним чином діловодством. Сфера діяльності Боярської думи охоплювала широкий спектр питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Серед іншого, ця установа займалась організацією прийому іноземців, а також проведенням переговорів з приїжджими іноземцями. Як правило, переговори з представниками іноземних держав вели члени обраної царем невеликої Ближньої думи, до якої входили, зокрема, деякі члени Боярської думи. Для ведення дипломатичних переговорів створювались особливі думські комісії. Зазвичай, комісії склалися з одного-двох (у виняткових випадках - трьох) членів Боярської думи, яким допомагали двоє-трьох дяків. Бояри не входили до відповідних комісій, якщо ранг іноземного дипломата був недостатньо високий або ж у Москві дипломатичне питання вважалося малозначущим - тоді на переговори ішов лише дяк³⁵.

Для подальших переговорів з очолюваною П. Одинцем запорозькою посольською делегацією цар Михайло Федорович призначив осіб з числа впливових у Московській державі діячів і досвідчених представників приказної бюрократії - боярина, коломенського намісника князя Дмитра Пожарського, думного посольського дяка Івана Курбатова та дяка Посольського приказу Сави Романчукова. Невдовзі П. Одинця та його товаришів прийняли у Боярській думі "на государевом дворе". Коли саме вони потрапили "в палату к боярам", залишається невідомим. Можливо, інформація про це містилася в тій частині відповідного джерельного тексту, що на сьогодні виявилася втраченою³⁶.

В усякому разі прийом запорозького посольства в Боярській думі відбувався не раніше, ніж думні чини і сам Михайло Федорович ознайомилися зі змістом листа Війська Запорозького до царя. Таке припущення спирається на той факт, що головною темою зустрічі бояр з козацькими послами було обговорення саме цього документа. Причому на той момент його зміст вивчив і цар ("И что писали к в.в-ву Петр и все Запорожское войско в своем листу к в.в-ву, то, де, известно"). Звідси стає зрозумілим, що прийом П. Одинця та

інших запорожців у Думі відбувся після 27 лютого (9 березня за н. а), тобто вже після того, як по завершенні прийому у Посольському приказі їх відпустили "на подворье".

Стосовно визначення орієнтованої дати цієї події можна зробити таке спостереження. Прийом козаків у Посольському приказі відбувався в суботу 27 лютого - на Масляну. А під час офіційної зустрічі послів Війська Запорозького у Думі бояри із специфічною куртуазністю просили їх не ображатися, що їм відмовлено в щасті особисто споглядати Михайла Федоровича, оскільки, як було заявлено, у піст він не дає аудієнції іноземним послам: "А в том бы вам не оскорблятца, что есте его ц.в-ва очей не видели, потому что есте пришли к Москве перед постом, и в пост у великого государя нашего никакие послы иноземцы не бывают. А нынче царское величество ездил молитца по святым местам, и велел вас великий государь наш отпустить к себе". Усе це дає підстави стверджувати, що прийом запорозьких послів у Думі міг відбутися не раніше понеділка 1(10) березня, тобто першого дня Великого посту. Найвірогідніше, ця подія могла статися близько 10 (20) березня. Адже саме того дня на виконання офіційно озвученого боярами царського рішення про подарунки запорозьким послам "денгами, и комками, и тафтами, и сукны, и шапки" було доручено казначею і двом дякам з відповідних тканин, сукна та хутра виготовити одяг і шапки, а потім доставити їх у Посольський приказ І. Грамотіну та С. Романчукову⁵⁷.

Під час зустрічі з козацькими послами бояри в позитивному контексті оприлюднили зроблене резюме листа Війська Запорозького до царя. Вони передали П. Одинцю та його товаришам похвалу Михайла Федоровича на адресу гетьмана П. Сагайдачного і всього Війська Запорозького за те, що запорожці стали шукати царської милості і жалування, засвідчивши водночас свій намір служити цареві. Окреслюючи зайняту Михайлом Федоровичем політичну позицію стосовно запорозьких ініціатив, бояри запевнили козацьких послів, що він чинитиме так само, як його "предки"-царі - дід Іван IV Грозний та дядя Федір Іванович, котрі "прежних запорожских гетьманов и все Войско Запорожское в своем царском жалованье держали".

Окрім цієї відповідальної політичної заяви про прихильність Михайла Федоровича до традиції московських царів тримати запорожців за своїх слуг, бояри, вдавшись до мови тогочасної дипломатії, подали П. Одинцю та його товаришам додаткові сигнали щодо зацікавленості офіційної Москви у Війську Запорозькому. На початку прийому запорожців у Думі це проявилось в тому, що дяк С. Романчуков оголосив про веління Михайла Федоровича відвести П. Одинцю та його посольському почту престижний постій на царському дворі. А під кінець прийому козацьким послам пообіцяли царські подарунки, що чекали на них при випровадженні їхнього посольства додому. Тим часом, як можна припустити, їм запропонували задовольнитися щедрим царським столом.

Нарешті, П. Одинця та його товаришів запевнили в намірі Михайла Федоровича видати Війську Запорозькому грошове жалування. Це свідчило про те, що царський уряд реально був готовий конституювати особливі політико-правові та військово-політичні стосунки із запорожцями. Таким був і головний практичний результат прийому запорозького посольства у боярській думі.

Останній прийом запорозьких послів у Посольському приказі. Укладення московсько-запорозької угоди 1620 р.

Хоча запорожців і прийняли у Посольському приказі та Боярській думі, проте це не поставило крапку над "і" в їхньому завданні. Видається очевидним, що посольській делегації Війська Запорозького належало відбути в Москві ще одну офіційну зустріч - заключну. До речі, в тогочасних мос-

ковських політико-дипломатичних колах останньому прийому відводилась особлива роль: без нього посольство вважалось таким, що не відбулося¹⁵⁸. Тим часом у джерелах не збереглося прямих відомостей про подібний прийом запорожців у Москві. І все ж московська влада його організувала.

Щоб переконатись у цьому, ще раз зважимо деякі викладені вище факти. Насамперед не підлягає сумніву те, що П. Одинцеві та іншим козацьким послам офіційно повідомили про рішення Михайла Федоровича стосовно їхнього відпуску, як і про приблизний сценарій останнього. Сталося це тоді, коли завершувався прийом запорожців у Боярській думі. Отже, перед тим, як відпустити членів запорозької посольської делегації "на подворье", бояри, поперше, оголосили, що цар дозволив відпустити їх на батьківщину ("отпустить к себе") з грошовим жалуванням на все Військо Запорозьке, по-друге, козакам було заявлено, що під час відпуску посольства ("на отпуске") їм вручать посольські подарунки. Прикметним є і той факт, що на виконання царського указу казначей Н. Траханіотов та дяки Ж. Шипов і Б. Милований повинні були підготувати і передати ці подарунки в Посольський приказ у розпорядження І. Грамотіна та С. Романчукова. Звідси випливає, що останній прийом запорожців відбувся саме в Посольському приказі, де вони отримали обіцяні їм гроші та подарунки.

Коли ж запорозьких послів запросили на останній прийом і чи обмежився він врученням П. Одинцю та його товаришам грошового жалування, хутряних шапок та інших подарунків? Можна стверджувати, що запорозькій посольській делегації останній прийом був влаштований у Посольському приказі не раніше 21 квітня (1 травня за н. ст.). Саме того дня цар Михайло Федорович видав грамоту, адресовану гетьманові Петру Конашевичу, отаманам, сотникам, осавулам та всьому Війську Запорозькому.

В цьому документі, врученому запорозьким послам І. Грамотіним і С. Романчуковим під час останнього прийому в Посольському приказі їхньої посольської делегації, підбито підсумок офіційному політичному діалогу між представниками Війська Запорозького та царським урядом і визначено рівень, а також перспективи московсько-запорозьких стосунків.

У грамоті спершу переказано зміст запорозького листа до Михайла Федоровича. Як зазначалося, в цьому листі містилася програмна політична пропозиція щодо військової служби цареві та очікуваної за неї монаршої винагороди. Потім у документі, що розглядається, викладено офіційну позицію царського уряду стосовно запорозького посольства загалом.

По-перше, цар висловив подяку гетьману і всьому Війську Запорозькому за їхнє звернення по царську милість, а також уже нині засвідчену запорожцями службу цареві, як і намір служити йому й надалі. По-друге, він погодився прийняти татарських полонених, доставлених йому козаками на доказ виконаної ними царської служби. По-третє, Михайло Федорович наголосив, що звелів своїм боярам та приказним людям офіційно прийняти, заслухати і відпустити запорозьке посольство, нагородивши послів подарунками, Військо Запорозьке - "легким" грошовим жалуванням. Цар також запевнив козаків у тому, що і в майбутньому вони можуть бути певними його ласки та жалування ("И вперед вас в нашем милостивом жалованье имети хотим")³⁹.

Таким чином, основна політична ціль запорозького посольства до московського царя фактично була досягнута. Цареві було вручено листа від імені гетьмана та всього Війська Запорозького з пропозицією про військово-найманство. У відповідь на нього Михайло Федорович дав козацьким послам грамоту про прийняття цієї пропозиції на певних умовах. Фактично ці документи лягли в основу укладеної тоді московсько-запорозької угоди. Згідно з нею Михайло Федорович погодився на встановлення політичних стосунків з Військом Запорозьким, які по суті ґрунтувалися на засадах воєнної служби запорозьких козаків цареві за певне грошове жалування. Водночас стосовно останнього

царський уряд не брав на себе чітких фінансових зобов'язань. До того ж, цар робив таке застереження: в подальшому виплату запорожцям жалування він ставитиме в пряму залежність від того, як вони проявлятимуть себе на царській службі ("А вперед вас в вашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе").

Звертаючись до запорожців, як до осіб, що вже перебувають у статусі царських слуг, Михайло Федорович ставив перед ними оперативне військово-політичне завдання: не чинити ніяких походів на кримські улуси, оскільки татари утримуються від нападів на Московську державу. Щоправда, в даному випадку наміри царя, судячи з усього, не були такими однозначними. Як можна здогадатися із закресленої у чорновому варіанті грамоти і не зовсім чітко сформульованої фрази: "А будет крымской царь вперед к нам правды держати и учнет и войною на наши украины ходити учнут деле вперед вашим" ⁶¹. Михайло Федорович все ж розраховував за певних обставин використати військові сили Війська Запорозького для збройного стримування татар.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду запорозького посольства до царя Михайла Федоровича, можна стверджувати, що головним його результатом стало подолання кризи в стосунках Війська Запорозького з царським урядом (спричиненої участю козаків у польсько-московській війні 1617-1618 рр.) й піднесення їх до рівня безстрокового військового найманства, прибраного у форму номінального підданства запорозьких козаків цареві.

Чим же було зумовлене таке військово-політичне зближення Війська Запорозького з офіційною Москвою і чи мали козаки якісь дивіденди від московсько-запорозької угоди 1620 р.? Однозначно відповісти на ці питання напевно не можна через незадовільний стан джерел. Загалом на межі другого і третього десятиліть XVII ст. існувало кілька факторів, що спонукали запорожців орієнтуватися на московського царя.

Якщо виходити з конкретики документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до Москви, то напрашується висновок, що найпершою і найелементарнішою причиною, яка підштовхувала козаків до зближення з царем, було їхнє бажання регулярно отримувати від нього платню. Тим паче, що у той час для запорожців актуалізувалися питання пошуку засобів до існування, оскільки у зв'язку з укладенням Роставицької угоди для них з'явилися політичні перепони у здійсненні морських походів за здобиччю.

Можна з певністю констатувати, що досягнута в 1620 р. московсько-запорозька угода, яка на політико-правовому рівні зафіксувала обіцянку царя платити козакам жалування за їхню йому службу, сприяла практичному утвердженню відповідної традиції в стосунках між Військом Запорозьким та царським урядом. Показовим у цьому відношенні є той факт, що 1626 р., тобто приблизно через шість років після укладення Московської угоди 1620 р. царя Михайла Федоровича із запорожцями, гетьман Михайло Дорошенко клопотав перед Сигізмундом III про його згоду на відправку запорозьких послів до московського царя за щорічним жалуванням, виплата якого козакам тлумачилася гетьманом як данина давній традиції московсько-запорозьких відносин.

У листі М. Дорошенка до польного гетьмана і сандомирського воєводи Станіслава Конєцьпольського з цього приводу зазначалося: "Через наших послів вносили наше прохання до маєстату його королівської милості, нашого милостивого пана, щоб могли отримати дозвіл послати своїх послів до московського царя по казну, яку здавна давали і нашим предкам". Король переадресував вирішення цього питання С. Конєцьпольському ⁶¹. Стосовно традиції, про яку йдеться, варто зауважити: ще наприкінці 80-х рр. XVI ст. окремі запорозькі загони переходили на воєнну службу до московського царя, отримуючи за неї "хлібні запаси", а також жалування грошима і сукном. На початку 90-х рр. XVI ст. царське жалування за службу певний час йшло на все Військо Запорозьке ⁶².

Бажання отримувати царське жалування не було і не могло бути єдиним спонукальним мотивом для запорожців при спорядженні свого посольства до Москви. Річ у тім, що укладена в жовтні 1619 р. польсько-запорозька Роста-вицька угода не лише ставила козакам палиці в колеса щодо організації морських походів проти Туреччини. Для запорожців ця угода по суті являла собою бочку з порохом (йдеться насамперед про те, що вона таїла для них такі соціальні й політичні небезпеки, як масова виписка козаків з війська Запорозького та вигнання їх із шляхетських та церковних маєтків), тліючий гніт до якої контролював польський уряд.

Тим часом, розігравши "московську карту", можна було здобути певну політичну противагу антитурецьким планам польської влади. За прикладом того, як можна було в даному випадку впливати на офіційну Варшаву, запорожцям не треба було далеко ходити: по завершенні польсько-московської війни на початку 1619 р. "на государево имя" перейшов козацький полк на чолі із Жданом Коншею.

Прикметно, що модель політичної поведінки, в основі якої лежала ідея виходу з підданства монарха, котрий нехтує правами своїх підданих, і набуття нового підданства за кордоном, актуалізувалася для запорожців невдовзі після укладення Куруківської угоди 1625 р. А згідно з нею (подібно до Роста-вицької угоди 1619 р.), від козаків вимагалася звільнити шляхетські і церковні маєтності. Та, як заявляв польному гетьману Станіславу Конець-польському запорозький гетьман Михайло Дорошенко, "нестерпні кривди, хижацтво, вбивства", яких козаки зазнавали від державців і підстарост, матимуть тяжкі політичні наслідки для Речі Посполитої. Адже це могло спричинитися до масового виходу запорожців з підданства польського короля і переселення їх у володіння московського царя, а то й турецького султана і кримського хана ("цими людьми наповниться не лише Москва, а навіть і поганські провінції")⁶⁵.

Нарешті необхідно наголосити ще на одних ключових причинах і наслідках запорозького посольства 1620 р. до московського царя. Можна стверджувати, що це посольство так чи інакше було пов'язане з цілями учасників руху за відновлення православної церковної ієрархії, який активізувався в Україні восени 1619 р. Перебування козацьких послів у Москві певною мірою вплинуло на формування політичної атмосфери, сприятливої для здійснення патріаршої місії Феофана III в Україні. Цьому прислужилися насамперед вірогідні контакти П. Одинця з патріархом Феофаном. Вони так чи інакше сприяли налагодженню конструктивного діалогу єрусалимського патріарха з політично активними православними колами в Україні щодо їхніх конфесійних прагнень.

²⁴ Шмидт С.О. У истоков российского абсолютизма. Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. - М., 1996. - С.394, 418, 444; Рогожин Н.М. Указ. соч. - С.17, 74, 75.

²⁵ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620 // Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 245.

²⁶ Новохатко О.В. Указ.соч. - С. 204, 205, 220, 225.

²⁷ Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком 5 (15) VI 1649 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі - Акты ЮЗР). - СПб., 1861. - Т. 3. - С. 317.

²⁸ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті 27.II (9.III) 1620. - С. 246.

²⁹ Там само.

³⁰ Лист гетьмана Б. Хмельницького до севського воєводи Замятні Леонтьєва, 8(18). VII 1648 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 208.

³¹ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1995. - С.124, 125.

³² Лист гетьмана Богдана Хмельницького до боярина Бориса Морозова, 11 (21).III. 1651 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 446.

³³ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620. - С. 246, 247.

- ³⁴Материалы для истории воссоединения Руси. - М., 1877. - Т. 1. - С. 91.
- ³⁵Приїом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27. II (9. III). 1620. - С. 246.
- ³⁶Конституція варшавського вального сейму 1618 р. // *Volumina legum*. - Petersburg, 1859. - Т. 3. - С. 158.
- *Томаш Замойський посів сенаторський уряд київського воєводи 1619 р., після того, як його звільнив Станіслав Жолкевський {*Nowak T. Pierwsza pruba zaioenia wojskowej uczelni technicznej w Polsce w XVII w. // Studia i materiały do historii wojskowości*. - Warszawa, 1965. -Т. XI, cz. 1. - С. 15}.
- ³⁷Усі разом християни руського народу, духовні і світські, київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619 // АІАД. AZ, dz. I. 337. - С. 8, 9.
- ³⁸*Богданов А.П.* Московская публицистика последней четверти XVII века, - М., 2001. - С. 21.
- ³⁹Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619. - С. 8, 9.
- ⁴⁰Листи київського митрополита Іова Борецького до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла: від 2.IX 1622 // AGAD. AR, dz. II. 837. - С. 1, 30. VI 1623 // *Ibid*, dz. II. 859. - С. 2; 24. VIII 1624 // *Ibid*, dz. V. 1150. - С. 3.
- ⁴¹Універсал київського воєводи Томаша Замойського до сановників, урядників та всіх людей шляхетського стану, обивателів Київського воєводства про обрання нового архімандрита Києво-Печерського монастиря після смерті Захарія Копистенського, травень 1627 // AGAD. AZ, dz. I. 289. - С. 75.
- ⁴²*Opaliński E.* Kultura polityczna szlachaty polskiej w latach 1587-1652: System parlamentary a społeczeństwo obywatelskie. - Warszawa, 1995. - С. 83.
- ⁴³Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI) 1619. - С. 8.
- ⁴⁴*Іов Борецький* та інші. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI -початок XVII ст. Тексти і дослідження. - К., 1988. - С.317.
- ⁴⁵Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домогатися від їхніх милостей панів комісарів. - 5.XI 1625 // BN. 2635. - С. 92.
- ⁴⁶Доповідь про припаси для київських ченців, 5(15). II 1640 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 34.
- ⁴⁷Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 17 (27). IV 1640 // Там само. - Т. 3. - С. 42; Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 7 (17). IV 1640 // Там само. - Т. 3. - С. 43.
- ⁴⁸Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького полковнику Ф. Вешняку в день представлення царю, 5 (15). VI 1649// Там само. - Т. 3. - С. 316.
- ⁴⁹*Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С. 68.
- ⁵⁰Приїом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті 27. II (9. III) 1620. - С. 247; Приїом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27.II (9. III) 1620. - С. 248; Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького Ф. Вешняку в день представлення царю 5 (15). VI 1649. - С. 316; Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком 5 (15). VI 1649. - С. 317.
- ⁵¹Пам'ять про підготовку в Москві приміщення для ченців Києво-Печерської лаври 4(14). III 1640 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 34.
- ⁵²Пам'ять казначею Н. Траханіотову, дякам Ж. Шипову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20). III 1620//Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 248.
- ⁵³Пам'ять казначею П. Волинському, дякам Г. Панкратьеву та А. Іванову про видачу царського жалування І. Боярському, 7. V. 1640//Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 51.
- ⁵⁴*Новохатко О.В.* Указ. соч. - С. 133, 134.
- ⁵⁵*Шmidt С.О.* Указ. соч. - С. 393, 396, 397, 411, 444; *Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С. 10.
- ⁵⁶Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 249, прим. 7.
- ⁵⁷Приїом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27. II (9. III) 1620. - С. 247; Приїом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у боярській думі, після 27. II (9. III) 1620. - С. 247, 248; Пам'ять казначею Н. Траханіотову, дякам Ж. Шипову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20) III. 1620. - С. 246.
- ⁵⁸*Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С.73.
- ⁵⁹Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому, 21. IV (1. V). 1620. - С. 248, 249.
- ⁶⁰*Там само.* Примітки. - С. 250.
- ⁶¹Лист запорозького старшого Михайла Дорошенка до сандомирського воєводи Станіслава Конєцьпольського, 1. VI 1626 //AGAD. AZ, dz. I. 446. - С. 36.
- ⁶²*Флоря Б.М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і - 90-і роки XVI ст.) // УІЖ. - 1978. - № 8. - С. 126-128.
- ⁶³Лист запорозького гетьмана М. Дорошенка до польного гетьмана С. Конєцьпольського, 17.11 1626 // AGAD. AZ, dz. I. 446. - С. 31.

Резюме

В контексті політичної культури і дипломатичної практики запорозької спільноти розглядається посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича, досліджується відповідний дипломатичний церемоніал, а також хронологія, фактичний перебіг та конкретні результати офіційних прийомів козацьких послів у Москві, дається оцінка московсько-запорізькій угоді 1620 р.

The delegation of the Army Zaporozhye to the Moscow tsar Mikhail Fedorovich is being examined in the context of political culture and diplomatic practice of the Zaporozhye community, the corresponding diplomatic ceremonial as well as the chronology, actual course and particular results of the Cossack ambassadors in Moscow is being researched. The estimation of the Moscow - Zaporozhye arrangement in 1620 is given in the article.